

Araştırma Makalesi/Research Article

İmâdeddîn Zengî'nin Musul Valiliği Öncesi Hayatı ve Faaliyetleri

Emre Ömür*

(ORCID: 0000-0002-3771-108X)

Makale Gönderim Tarihi
11.10.2022

Makale Kabul Tarihi
06.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Ömür, E., "İmâdeddîn Zengî'nin Musul Valiliği Öncesi Hayatı ve Faaliyetleri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1752-1787.

APA: Ömür, E. (2022). İmâdeddîn Zengî'nin Musul Valiliği Öncesi Hayatı ve Faaliyetleri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1752-1787.

Öz

Sultan Alparslan'ın en önemli gulâmlarından biri olan Kasımuddevle Aksungur'un oğlu İmâdeddîn Zengî, Selçukluların Haçlılara karşı mücadelesinde simge isimlerdendir. Babasının öldürülmesinin ardından küçük yaşta yetim kalan Zengî bir süre etrafındaki Türkmenlerle birlikte Halep'te yaşamış, daha sonra Kürboğa'nın talebiyle Musul'a yerleşmiştir. Zengî Kürboğa'nın ardından Sungurca, Musa et-Türkmani, Çökürmüş, Çavlı, Mevdûd, Aksungur el-Porsukî ve Cüyüş Bey'in kontrolünde çeyrek asırdan fazla zaman geçirirken, bu dönem siyasî hayatının yarısından fazlasına tekabül etmektedir. İlk olarak Kürboğa himayesinde savaşmış olan Türkmen emîr, Çökürmüş idaresinde Haçlılarla karşı karşıya gelmiş, Mevdûd devrinde adını farklı coğrafyalarda duyurmuş ve Aksungur el-Porsukî kontrolünde idari göreve atanmıştır. Türk valilerin himayesinde büyümek Zengî'nin siyasî ve askerî kariyerini ciddi manada etkilerken, emîr onlardan edindiği tecrübe ve şöhreti hayatının geri kalanında

* Dr., Araştırmacı, Türkiye, emreomur@hotmail.com.
PhD., Independent Researcher, Türkiye.

ustaca kullanmıştır. Biz bu çalışmada, bugüne kadar İmâdeddîn Zengî hakkında yapılan çalışmalardan farklı olarak, Türkmen emîrin gençlik dönemini ilgili kaynaklardan aktarmaya çalıştık. Kronolojik sıra esas alınarak kaleme alınan makale, Zengî'nin çocukluk çağlarından başlayıp Musul yönetimine atandığı güne dek sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: İmâdeddîn Zengî, Musul, Mevdûd, Kürboğa, Aksungur el-Porsukî.

The Life and Activities of 'Imâd al-Dîn Zengî Before the Governorship of Mosul

Abstract

'Imâd al-Dîn Zengî, son of asîm al-Dawla Asunkur, one of the most essential ghuâm of Sultan Alparslan, is one of the prominent names in the struggle of the Seljuks against the Crusaders. Orphaned at a young age after his father had been killed, Zengî lived in Aleppo for a while with the Turkomâns around him and then settled in Mosul at the request of Kerbogha. While Zengî spent more than a quarter of a century in Mosul under the administration of Sonqurcha, Musa al-Turkomânî, Jaqarmish, Chavli, Mawdûd, Asunkur al-Bursuî, and Juyush Beg, following Kerbogha, this period corresponds to more than half of his political life. The Turkomân amir first fought under the auspices of Kerbogha, faced the Crusaders under the rule of Jaqarmish, made his name known in different geographies during the Mawdûd era, and was appointed to an administrative task under the control of Asunkur al-Bursuî. While growing up under the auspices of Turkish governors seriously affected Zengî's political and military career, amir skillfully used the experience and fame he gained from them for the rest of his life. In this study, we tried to convey the youth period of the Turkomân amir from the relevant literature, unlike the studies on 'Imâd al-Dîn Zengî so far. The article, written in chronological order, starts from the childhood of Zengî and continues until the day he was appointed to the Mosul administration.

Keywords: 'Imâd al-Dîn Zengî, Mosul, Mawdûd, Kerbogha, Asunkur al-Bursuî.

Giriş

Türk tarihinin en önemli devletlerinden biri olan Selçuklular, tarihî olarak oldukça kısa addedilebilecek bir zaman diliminde Türkistan'dan Irak'a, Horasan'dan Filistin'e, Suriye'den Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada söz sahibi olmayı başarmıştır. Sâ mânî, Gazneli ve Irak

özelinde Büveyhî devirlerinin ardından İslâm dünyasında liderliği üstlenen Oğuz Türkleri devamlı batıya doğru genişlerken, bu durum büyük ölçüde onların gayretleriyle vuku bulmuştur. Atsız Bey'in Filistin ve Suriye'de, Afşin ve Porsuk Bey'in Anadolu'da sürdürdüğü akınlar mezkûr bölgeleri Türkler açısından iskâna hazır hale getirirken, yaşananlar Hıristiyan dünyasını XI. yüzyılın sonlarında Haçlı seferi tertip ettirecek kadar endişelendirmiştir. Papa II. Urban'ın hususi çabalarıyla düzenlenen I. Haçlı seferiyle birlikte İstanbul'dan İznik'e, buradan Antakya ve Kudüs'e uzanan "kutsal" yolculuk iki dinin mensuplarını bir nevi mecburi komşuluğa iterken, yaşananlar İmâdeddîn Zengî gibi tarihî kimliklerin de palazlanması ve tarih sahnesine çıkması hususunda itici güç olmuştur.

Zengî'nin hikâyesi Selçukluların Türkmen kumandanları arasında çok önemli bir yere sahip olan babası Kâsımuddevle Aksungur'un Halep'e atanmasıyla başlarken, Musul'un yarı egemen bir şekilde yönetildiği sürece kadar devam etmiştir. Halep'te görevlendirilmesinin akabinde bölgenin en önemli güçlerinden biri haline gelen Aksungur, Selçuklu iç siyasetinde önemli roller üstlenmiştir. Onun yükselişi Melikşah saltanatında olanca hızıyla devam ederken, sultanın ölümüyle meydana gelenler Aksungur'un ortadan kaldırılmasıyla neticelenecek vakıaları da beraberinde getirdi. Babasının ölümü Zengî'nin oldukça küçük yaşta hayata atılmasına neden olurken, Halep'in yerel güçlerinden olan atabeyin yaşamını Musul'un Türk valileri değiştirdi. XI. yüzyılın sonlarında Kürboğa ile başlayıp XII. yüzyılın birinci çeyreğinde Aksungur el-Porsukî'ye kadar süren Zengî'nin idarî eğitim süreci, atabeyin ilerleyen dönemlerdeki başarılarının da temelini atacaktı.

Uzun boylu, esmer ve mavi gözlü olduğu ifade edilen¹ İmâdeddîn Zengî'nin Haçlılar karşısında yürüttüğü mücadeleler bugüne dek yapılan çeşitli çalışmaların konusu olurken, idarî eğitim süreci olarak adlandırdığımız dönemle alakalı büyük ölçüde muhtasar ifadeler kullanılmıştır. Oysa bu dönem İmâdeddîn Zengî kimliğinin şekillendiği, atabeyin askerî maharetlerinin geliştiği ve devrin siyasetinin mutlak manada benimsendiği döneme tekabül etmektedir. Zira Zengî çocukluk ve gençlik yıllarında Irak, el-Cezîre, Suriye ve Anadolu'da çeşitli siyasî

¹ Tülay Yürekli, "Atabeg İmâdeddîn Zengî'nin Şahsî Hayatı", *Nüsha*, Yıl 9, Sayı 28, 2009-I, s. 115.

faaliyetlere katılırken, ileride hâkimiyet tesis edeceği bir kısım bölgelerin yapısını da görmüş ve yakından tanımıştır. Biz de meselenin bu cihetini göz önüne alarak, Zengî'nin çocukluk ve gençliğini ilgili kaynaklardan aktarmaya çalıştık.

İmâdeddîn'in bu çağlarının daha iyi anlaşılması için Zengî'nin Zengî olmasında en önemli pay sahiplerinden biri olan Aksungur'un hayatıyla başlattığımız çalışma, kronolojik usulde ele alınmaktadır. Bu usulün benimsenmesinin nedeni, atabeyin siyasî hayatının tarih önünde nasıl değişip/geliştiğinin gösterilmek istenmesidir. Bu yönüyle çağdaş Türkmen emîrlerden farklı olarak çocukluk ve gençliği hakkında kısıtlı da olsa bilgi bulunan atabeyin hayatı, Selçuklu yönetiminde bulunan ve saray eşrafından olan bir gulâm oğlunun hayatının kademeli olarak nasıl bir seyir izlediğini göstermeyi de hedeflemektedir.

Kâsimuddevle Aksungur

Selçuklu tarihinin seçkin emîrlerinden olan Aksungur (اق سنقر), Sultan Alparslan'ın memlûklerindedir. İbnü'l-Adîm emîrin babasının adının İlturgan/İlturgal (الترغان / الترغال)² olduğunu ifade ederken, hem mezkûr kaynak hem de diğer bazı kaynaklarda aynı kişi için Abdullah ismi

² Turgan, hâkimiyeti süren ve büyük işlere karışan anlamlarına gelirken, büyük ölçüde Kıpçaklar tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s.72; Marwah Rıdha, *İmadeddin Zengi Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s. 19.

de kullanılmaktadır³. Sâbyû (سَاب يو)⁴ boyundan olduğu söylenen İlturgan, ilk Selçuklulardan olsa gerektir.

Aksungur'un babası hakkındaki bilgiler yukarıda aktarılanlarla kısıtlıyken, emîrin kendisi hakkındaki veriler babasına nispetle çok daha fazladır. Devletin ortağı anlamına gelen Kâsimuddevle⁵ ve el-Hâcib unvanlarını taşıyan Türkmen emîr, Sultan Melikşah ile birlikte büyümüştür. Alparslan'ın hayatını kaybedip Melikşah'ın sultan olmasıyla kudreti iyice artan Aksungur, zaman içerisinde devletin ileri

³ Kemâlüddîn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, c. IV, Dârü'l- Fikr, Beyrut, 1988, s. 1954; *Biyografilerle Selçuklu Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*, Çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 62; Şemsüddîn Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullah Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, c. XIX, Dârü'l-Risâletü'l-Âlemiyye, Beyrut, 2013, s. 363; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân (Biographical Dictionary)*, Vol. I, Translated From The Arabic By: Mac Guckin De Slane, Oriental Translation Fund Of Great Britain And Ireland, London, 1843, s. 226. İsim konusundaki nispi karmaşaya makul bir açıklama getiren Ali Sevim, Allah'ın kulu anlamına gelen Abdullah adının sonradan Müslüman olan kişilere verildiğini beyan ederek, İlturgan'ın da bu kişilerden biri olma ihtimalini değerlendirmektedir. Sevim, *a.g.e.*, s. 72.

⁴ Zengîlerin hangi Türk boyundan olduğuna dair çeşitli araştırmalarda bulunan tarihçiler, Sabyu adından yola çıkarak değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Meseleyi İlturgan adı üzerinden inceleyen Ali Sevim, Sabyu boyunun Kıpçaklara ait olmasının düşünölebileceğini, fakat ilgili kaynaklarda bu tarihe kadar böylesine bir Kıpçak boyunun bulunmadığını beyan etmektedir. Bu çıkmazı sonradan oluşan yeni boylar söylemiyle açan Sevim, Arap tarihçilerin ismi yanlış yazma ihtimallerini de bir olasılık olarak aktarmaktadır. Sevim, *a.g.e.*, s. 72; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. 41; Abdülkadir Turan, *Nüreddin Mahmud Zengî ve Devri*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2018, s. 54.

⁵ Arap tarihçi Süheyl Takkuş'un ifade ettiğine göre, emîrin devlet içerisindeki konumunu göstermesi açısından Kâsimuddevle (Devletin Ortağı) lakabı oldukça iyi bir göstergedir. Emîre bu lakabın verilmesini çeşitli cihetlerden değerlendiren tarihçi; Melikşah'ın Aksungur'a duyduğu muhabbet, Sabyu boyunun diğer Türk boylarına göre daha önemli bir konumda bulunması ve emîrin aldığı lakabı hak edecek hizmetler icra etmesini muhtemel gerekçeler olarak sunmaktadır. Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhü's-Selâcîk fî Bilâdü's-Şâm*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 2020, s. 145.

gelenlerinden biri haline gelmiş, kendisine tüm işlerde danışılır ve itimat edilir olmuştur⁶.

Kâsimuddevle'nin tarihî kayıtlara yansıdığı ilk olay Mervânîlerin Selçuklular tarafından tarih sahnesinden silindiği seferdir. Bir zamanlar Abbâsî veziri olan Fahrüddeve b. Cehîr'in Melikşah ile görüşerek Mervânîler üzerine yürümek istediğini beyan etmesiyle başlayan olaylar silsilesi, sultanın onu bu hususta görevlendirerek Diyarbekir'e göndermesiyle devam etmiştir. Mücadelenin ilk safhasında Mervânî emîri Mansûr Türkmenler tarafından mağlup edilirken, Selçukluları karşısına alarak Mansûr'a yardım eden Musul'un Arap lideri Müslim b. Kureyş de kendisini hedef haline getirmiştir. Bu duruma oldukça öfkelenildiği anlaşılan Melikşah ordulara Musul'un da ele geçirilmesini emrederken, Aksungur mücadelenin bu safhasında yaşananlara dâhil olarak müşterek bir kuvvetin başında şehri ele geçirmiştir (H. 477/M. 1084)⁷. Bu durum Aksungur'un batıya yönelik faaliyetlerinin başlangıcına tekabül ederken, emîrin bir diğer seferi bizzat Melikşah ile birlikte gerçekleşmiştir.

Türkiye Selçuklu sultanı Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın Halep önlerinde Tutuş tarafından öldürülmesine öfkelenen Melikşah, batıya bizzat sefer tertip etmek üzere hazırlıklara başladı. Maiyetinde

⁶ Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî ed-Dimaşkî (Ebû Şâme), *Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbârî'd-Devleteyn*, c. I, Müessetü'r-Risâle, Beyrut, 1997, s. 93-94; Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbârî Benî Eyyûb*, c. I, Thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire, 1953, s. 11.

⁷ Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *Et-Târih-ul-Bahîr fî'd-Devletü'l-Atabekiyye*, Dârü'l-Kütübî'l-Hadisat, Kahire, 1963, s. 5; Hâfız Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz et-Türkmânî ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, c. XLVIII, Thk. Ömer Abdusselam Tedmürî, Daru'l-Kitabî'l-Arabî, Beyrut, 1992, s. 19-20; Ebû Hafz Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarîrî (İbnü'l-Verdî), *Târîhu İbnü'l-Verdî*, c. I, el-Matbaa el-Haydariyya, Necef, 1969, s. 530-531; Ebû'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdeddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, c. II, Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, s. 7; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 221; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 94; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 11; Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2019, s. 229.

Aksungur'un da olduğu önemli Türkmen emîrlerle yola koyulan Selçuklu sultanı sefer boyunca önemli fetihler gerçekleştirirken; Halep, Menbic, Hama ve Lazkiye gibi yerler bizzat Nizâmülmülk'ün devreye girmesiyle Türkmen emîr Aksungur'a tevcih edildi. Görünen o ki, Melikşah ile birlikte büyüyen ve kudretini günden güne arttıran Aksungur'un bu durumu vezirin gözünü korkutmuş, Selçuklu bürokrasisinde elde ettiği kudreti kimseyle paylaşmamak için emîrin merkezden uzaklaştırılması gerektiğini düşünen Nizâmülmülk, atamanın gerçekleşmesi için sultanı teşvik etmişti (H. 479/M. 1086-1087)⁸.

Aksungur'un batıya atanması talihinin değiştiğine işaret ederken, halk tarafından oldukça sevilen emîr, civar bölgelerde çeşitli askerî faaliyetlere girişmekte gecikmedi⁹. Türkmen emîrin Selçukluların görevlendirdiği sıradan bir vali gibi değil de başarılı bir lider gibi hareket etmesi Tutuş'un dikkatini çekerken, Fâtımîlerle mücadele etmek isteyen Suriye Selçuklu sultanı, Melikşah'a haber göndererek Aksungur'un kendisine yardıma gönderilmesini talep etti. Bu istek doğrultusunda gelişen ilişkiler ikilinin Trablus önlerinde bozduğu güne kadar olaysız şekilde devam ederken, ileride Aksungur'un ölümüne kadar uzanacak vakıalar silsilesi şehrin muhasarası esnasında başladı. Trablus'un Ammaroğullarından olan emîri Celâlülmülk kuşatmacılara Melikşah'a bağlı olduğu haberini gönderirken, Aksungur ve Urfa emîri Bozan bu durum karşısında Tutuş'u yalnız bırakarak memleketlerine dönmüşlerdi¹⁰. Görünen o ki, Halep'in Türkmen emîri yaptığı fetihlerle birlikte çoktan bölgesel bir güç olmuş; Trablus önlerinde yaptığıyla hiçbir surette Melikşah'ın hilafına hareket etmeyeceğini ispatlamıştı. Aksungur'un tavrına oldukça sinirlendiği anlaşılan Tutuş ise, gerek Trablus'un etkisi gerekse akabinde yaşadıklarının öfkesiyle bizzat

⁸ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 4; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 96-97; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 17-18; Ebû'l-Fidâ', *a.g.e.*, c. II, s. 10-11; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, c. II, s. 4; Takkuş, *Târihü's-Selâcık*, s. 146.

⁹ İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 19.

¹⁰ İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c.I, s. 22; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XIX, s. 432; Takkuş, *Târihü's-Selâcık*, s. 152-153; Sevim, *a.g.e.*, s. 78.

Bağdat'a giderek emîri Melikşah'a şikâyet etse de, sultan onun bu husustaki söylemlerine kulak asmadı¹¹.

Aksungur'un Suriye'deki faaliyetleri Melikşah'ın ölümüne dek sorunsuz bir seyir izlerken, sultanın Bağdat'ta hayatını kaybetmesi Türkmen emîrin kendisini bir anda taht mücadelesinin içerisinde bulmasına neden oldu. Öyle ki abisinin ölümünün ardından Selçuklu tahtının en büyük varisi olduğunu iddia eden Tutuş, iddiasını resmîyete bindirmekte gecikmezken; Aksungur, Bozan ve Yağısıyan'a haber göndererek emîrlerin buldukları şehirlerde kendi adına hutbe okutmalarına ön ayak oldu¹². Hutbenin ardından emîrlerle birlikte tahtın bir diğer varisi Berkyaruk üzerine yürüyen Suriye Selçukluları sultanı, sırasıyla Rahbe, Nusaybin ve Musul'u ele geçirdi¹³. Aksungur'un Tutuş'a itaati Azerbaycan'a kadar devam ederken, Berkyaruk'un sultana karşı koyacak kudrette olduğunu gören Türkmen emîr, yanında Bozan da olduğu halde Tutuş'u terk etti¹⁴. Bu şartlar altında Berkyaruk'a karşı koymanın mümkün olmadığını gören Tutuş ise ülkesine geri dönerken, Aksungur da Berkyaruk ile kalmayarak Halep'e avdet etti. Şüphesiz bu durum kısa süre önce terk edilen Tutuş'a ciddi bir meydan okumaydı.

Dımaşk'a döndükten sonra kendisini yüzüstü bırakan emîrlerden intikam almak maksadıyla hazırlıklar yapan Tutuş, özellikle Aksungur'u ortadan kaldırarak Suriye kuzeyinin en önemli şehirlerinden Halep'i ele geçirmek istiyordu. Dımaşk kuvvetlerinin girişimlerinden haberdar olan Aksungur ise, bir süre önce mücadelesinde destek olduğu Berkyaruk'tan

¹¹ Cemâlüddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, c. V, Dârü'l-Kütübî'l-Mısıriyye, Kâhire, 1932, s.133; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XIX, s.434.

¹² Takkuş, *Târihü's-Selâcık*, s. 154.

¹³ Muhammed b. Ali Azîmî, *Târihu Haleb*, Thk. İbrahim Za'rûr, Dımaşk, 1984, s.356; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952/1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Eduard Dulaurer, M. Halil Yınanç, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 180-181; Hâfız Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz et-Türkmânî ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, c. II, Matba'at Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, Haydârâbâd ed-Dekken, 1944, s. 10; Suheil Zakkar, *The Emirate of Aleppo*, Unpublished Doctoral Dissertation, London 1969, s. 243; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 12; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c.I, s. 101; İbn Vâsil, *a.g.e.*, c.I, s. 22-24.

¹⁴ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 13; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s.102; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 181; Ebû'l-Fidâ', *a.g.e.*, c. II, s.18-19; İbnü'l-Verdî, c. II, *a.g.e.*, s. 9.

yardım isterken, bu çağrısı kısa sürede yanıt buldu. Berkyaruk, Abakoğlu Yusuf ve Kürboğa'yı Halep'e desteğe gönderirken, Aksungur'un çağrısına yanıt veren Bozan da bu süreçte Türkmenlerin saflarına katıldı. Yağısıyan'ın Tutuş'un yanında yer aldığı muharebe Sebî'n nehri yakınlarında meydana gelirken, Aksungur, askerlerinin bir kısmının düşman saflarına firar etmesiyle mutlak bir mağlubiyet yaşadı. Aldığı mağlubiyet yetmezmiş gibi Tutuş'un askerleri tarafından esir alınan Türkmen emîr, derdest edilmiş bir halde sultanın huzuruna getirildi. Yanına getirilen emîre oldukça çarpıcı bir sual yönelten Tutuş, "galip geldiği takdirde kendisine nasıl muamele edeceğini" sorarken, aldığı "öldürürdüm!" cevabı üzerine Aksungur'u katletti (H. 9 Cemaziyülevvel 487/M. 27 Mayıs 1094)¹⁵. Aksungur'un ölümü sonrası Halep Tutuş'un eline geçerken, sultanın da kısa süre sonra Berkyaruk karşısında mağlup olarak hayatını kaybetmesi Suriye'deki dengeleri tümenden değiştirdi. Halep ve Dımaşk Tutuş'un oğulları Dukak ve Rıdvan arasında bölünürken, her iki kardeş de Büyük Selçuklular karşısında boyun eğmek zorunda kaldı. Tam da bu yaşananların akabinde Zengî'nin hikâyesi başlamış oluyordu.

İmâdeddîn Zengî'nin Çocukluk Dönemi

Aksungur hayatını kaybettiğinde Atabey Zengî (إتابك زنگي) den başka evladi bulunmuyordu. Babası öldüğünde Halep'te bulunduğu müşterek ifadelerle betimlenen Zengî'nin bu sırada kaç yaşında olduğu hususunda iki farklı rivayet bulunmaktadır. Ebû Şâme, İbnü'l-Esîr, Sıbt İbnü'l-Cevzî ve İbn Hallikân'a göre Aksungur hayatını kaybettiğinde on yaşında olan Zengî, Halep'te babasının Türkmenleriyle meskûn halde bulunurken, yanında kendisi gibi çocuk yaşta olan Ali Küçük vardı¹⁶. Bu rivayete göre

¹⁵ Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebî, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre*, el-cüzü'l sâlis, nşr. Yahyâ Zekeriyyâ Abbâre, Menşûrât Vezaret es-Sekâfe, Dımaşk, 1991, s. 51; Kemâlüddîn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, c. II, el-Ma'hedü'l-Firansî bi Dımaşk lî'l-Dirâsetü'l-'Arabiyye, Dımaşk, 1951, s. 111-112; Azîmî, *a.g.e.*, s. 357; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 15; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 25-26; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 102; Ebû'l-Fidâ', *a.g.e.*, s. 20; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, c.II, s. 10; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XIX, s. 456; Takkuş, *Târihü's-Selâcık*, s. 156-157; Sevim, *a.g.e.*, s. 82-83.

¹⁶ Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s.103; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 15; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s. 364; İbn Hallikân, *a.g.e.*, Vol. I, s. 541.

H. 477 (M. 1084/1085) yılında doğmuş olan Zengî, Aksungur'un Halep hâkimiyeti öncesi hayata gözlerini açmış olmalıydı. Diğer görüşün sahibi İbnü'l-Adîm'e göre ise, İmâdeddîn Zengî babasının Halep emîrliği esnasında H. 480 (M. 1087/1088)'de doğmuş, bebeklik ve çocukluk dönemlerini burada geçirmişti. Bu görüşte İmâdeddîn babası hayatını kaybettiğinde yedi yaşında olmalıydı¹⁷. İki farklı rivayetin hangisinin doğru olduğunu anlamanın belki de tek yolu Aksungur'un evlilik yılları üzerinden annesinin kim olduğunu tespit etmekten geçerken, kaynaklar ne yazık ki bu hususta net bir bilgi vermemektedirler¹⁸. Her halükârda, babası öldüğünde çocuk yaşta olan emîrin en büyük şansı, her ne kadar ölmüş de olsa Aksungur gibi bir babaya sahip olmaktı. Zira babası hayatını Berkyaruk'un sultanlığı uğrunda feda etmiş, üstelik Tutuş'un ölümünün ardından Halep'in başına geçen Rıdvan sultanlık davasına kalkışarak doğruya hareket etmemişti. Bu durum Berkyaruk ile hasımlık derdi olmayan bir emîrin boyunduruğu altında yaşayan Zengî'nin işini kolaylaştırırken, Aksungur'un yaptıklarını unutmayan sultan da Zengî'ye inayet ve ihtimamla bakılması gerektiğini Halep'e iletmişti¹⁹.

Birkaç yıl boyunca etrafındaki Türkmenlerin kontrolünde Halep'te hayatını idame ettiren Zengî'nin talihini tümünden değiştirerek onu Musul şehriyle tanıştıran vakıa Kürboğa'nın Musul'da hâkimiyet tesis etmesi oldu. Kısa süre önce bizzat Berkyaruk tarafından Aksungur'un saflarında yer alması için Halep'e gönderilen Kürboğa, kaybedilen muharebenin ardından esir alınarak Humus'ta hapsedilmişti. Tutuş'un öldüğü tarihe kadar hapiste kalan Kürboğa, sultanın ölümünün ardından Berkyaruk'un başlattığı girişimlerle salıverildi. Özgürlüğüne kavuşmasıyla doğrudan el-

¹⁷ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, c. VIII, s. 3845; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1978, s. 21.

¹⁸ Aksungur'un eşlerinden biri Togaşahoğlu İdris'in dadısı, diğeri Melikşah'ın mürebbiyesi idi. Ancak Zengî'nin bu isimlerden hangisinden dünyaya geldiği tam olarak bilinmemektedir. İbnü'l-Kalânîs'i'de yer alan bir kayda göre, Melikşah'ın mürebbiyesi olan hatun, H. 481 (M. 1088/1088) yılında Aksungur tarafından kazara öldürülmüş, üstelik Aksungur bu duruma çok üzülmüştür. Ebû Ya'lâ er-Reîsülecel Meccürresâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alf b. Muhammed ed-Dimaşki et-Temîmî (İbnü'l-Kalânîsî), *Zeylû Târîhi Dimaşk*, Matbaatü'l-Abâü'l-Yesüiyyûn, Beyrut, 1908, s. 119; Yürekli, *a.g.m.*, s. 114.

¹⁹ Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn fî Musul ve Bilâdi's-Şâm*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 2010, s. 83.

Cezîre'ye hareket eden Kürboğa sırasıyla Harrân, Nusaybin ve Musul'u zapt etmeyi başardı (H. 489/M. 1096)²⁰.

Tesis ettiği otoritenin ardından Antakya'da Haçlılar karşısında ciddi bir mağlubiyet yaşayan Türk emîr, mağlup şekilde Musul'a dönünce yeniden ve daha ciddi bir ordu tesis etme işine girişti. Zira artık Suriye'de söz sahibi olmaya başlayan Haçlıların varlığı ve el-Cezîre coğrafyasının dinamizmi, Musul emîri açısından kudretli bir askerî yapının komutasını elinde bulundurmaya elzem hale getiriyordu. Bu doğrultuda hareket ederek civar bölgelerden kendisine katılanlara bolca ıktalar vermeye başlayan Kürboğa, kısa süre içerisinde Halep'teki Zengî'nin Türkmenlerinin de dikkatini çekmeyi başardı.

Günlerden bir gün Halep'ten de bir Türkmen grup emîrin yanına çıkageldi. Bu kişilerin birkaç yıl önce Tutuş'a karşı mücadele ettiği Aksungur'un Türkmenleri olduğunu anlayan Kürboğa, onlara Aksungur'un oğlu Atabey Zengî'nin durumunu sordu. Türkmenlerin anlattığına göre, Zengî hâlâ şehirde meskûn haldeydi. Kürboğa da Türkmenlere cevaben: *"O benim kardeşimin oğludur, ben ki insanlar arasında onunla ve onun terbiyesiyle iltisaklı ilk (öncü) kişiyim."* diyerek, Zengî'yi yanına getirmelerini emretti²¹. Kürboğa'nın bu istek ve tutumu karşısında Aksungur'un veliahdını Musul'a getiren askerler, ileride Haçlı Seferi tertip ettirecek kadar etkili işler yapacak Zengî'nin hayatını değiştirmiş oluyorlardı. Kürboğa oldukça sıcak şekilde karşıladığı küçük çocuğu himayesi altına aldığı yetmezmiş gibi, kendisine ve maiyetinde bulunanlara bolca ıktalar tahsis etti²².

İbn Vâsıl'a göre, Kürboğa'nın bu hamlesi iki tarafın da güçlenmesine sebep olurken, Zengî, zaman içerisinde babasının memlûklerini etrafına toplayarak aldığı ıktalarla da meşruiyetini tesis ediyordu. Bu duruma Zengî'nin penceresinden bakan müverrihin düşüncesi makul görünmekle birlikte, Kürboğa'nın hamlesinin nihai maksadını düşünmekte fayda olacağı kanaatindeyiz. Bu hususta değerlendirilmesi gereken en önemli tez, Kürboğa'nın kardeşlik söylemi üzerine inşa

²⁰ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 15; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s.103-104; İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 164; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s.27-28.

²¹ İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s.28; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 16.

²² İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s.28; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 16.

ettiğidir. Musul'un Türk valisi, Aksungur için “*kardeşim*” ibaresini kullanıyor, bu sayede Zengî'nin “*himayesini*” her halükârda üzerine alıyordu. Hatta meseleyi bir derece daha öteye taşıyan emîr, Zengî'nin yetiştirilmesi gibi önemli bir meselede söz sahibi ilk kimse olduğunu iddia ediyordu. Burada sorulması gereken en önemli soru şudur: Adı geçen ikilinin geçmişe dayanan ve böylesine iddialı bir söylemi destekleyebilecek herhangi bir bağı mevcut mudur?

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, İslâm kaynaklarında bu ikilinin Halep'teki malum muharebe öncesi birbirlerini tanıdıklarına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Halep'e Melikşah'ın batı seferiyle gelmiş olan Aksungur, Bağdat'taki Melikşah ziyareti hariç olmak üzere doğuya bir daha dönmemiş, Kürboğa ise Melikşah'ın batı seferi dâhil bölgeye herhangi bir şekilde gitmemiştir. O halde kullanılan söylem ve eylemin bir nedeni olmalıydı.

İslâm tarihi üzerine yaptığı hususi çalışmalarıyla tanınan Sallâbî'ye göre Kürboğa, Aksungur ve ailesinin gerek halk nezdinde gerekse diğer Türkmen beyleri arasındaki şöhretinin başından beri farkında olup, Zengî'nin ikna edilip himaye altına alınması halinde pek çok askerin kendisine katılacağını bilmektedir²³. Yazarın görüşünün doğruluğu hem Kürboğa'nın yaşadığı birkaç savaşta Aksungur taifesinden aldığı destek hem de Zengîlere giden yolda ele alacağımız valilerin istisnasız tamamının Atabey Zengî'yi yanından ayırmamalarından açıkça anlaşılmaktadır.

Sallâbî'nin meseleyle alâkalı fikrini dayandırdığı askerî bakış açısı hakikat olmakla birlikte, bizce gözden kaçırılmaması gereken bir diğer husus; mahalli ve umumî meşruiyet meselesidir. Aksungur Halep'te çok uzun süre görev almamış olsa da, bölgenin idaresinde takip ettiği adil yönetim, halkın üzerindeki gereksiz vergi yükünü kaldırması, yollardaki haydutları temizleyerek ticareti güçlendirmesi, ziraat ve hayvancılığa ciddi destek vermesi ve nihayetinde şehrin bir süredir baş düşmanı konumundaki Tutuş'a karşı mücadelesi, onu insanların gözünde kahramanlaştırmıştır²⁴. Bu durum Aksungur adı ve nesliyle hareket eden

²³ Ali Muhammed Sallâbî, *Zengîler Dönemi*, çev. Turgut Akyüz, Ravza Yayınları, İstanbul, 2014, s. 43.

²⁴ Takkuş, *Târihü's-Selâcık*, s. 156-157; Sevim, *a.g.e.*, s. 82-83.

kimsenin bu bölgelerde meşruiyetini güçlendireceği gibi, merkezle çatışma içerisine girmedikten sonra mahalli idarenin varlığını tanıyan Selçuklu gibi bir yapı içerisinde oldukça makul bir sebeptir. O halde Aksungur üzerinden güçlendirilecek mahalli meşruiyet Kürboğa için oldukça tercih edilebilir durmaktadır. Üstelik Aksungur'un bölgedeki diğer emîrlerden bir farkı da, hali hazırda iktidarda olan Melikşah nesline duyduğu muhabbetir. Zira daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Aksungur bu yüzden Tutuş'un saflarını terk ederek Berkayaruk tarafına geçmiş, bir şekilde onun sultan olmasında pay sahibi olmuştur. Bu vaziyeti en iyi bilenlerden biri olan ve bu uğurda esir düşen Kürboğa için, Aksungur'un nesli vâsıtasıyla Berkayaruk nezdinde itibarını güçlendirmek meselesi de yabana atılabilecek bir görüş olmasa gerektir.

Halep'ten Musul'a gelen İmâdeddîn Zengî bu süreçte gençliğe henüz yeni adım atmak üzere olan bir çocuktur. Etrafındaki Türkmenlerle birlikte Kürboğa'nın maiyetinde kalan emîr, muhtemelen hayatındaki ilk seferini Musul ordusuyla birlikte Amîd üzerine gerçekleştirdi. Buna göre, el-Cezîre'deki gücünü arttırmak isteyen Kürboğa, bu süre zarfında Amîd'de hâkimiyet tesis etmiş olan Türkmen bir lider üzerine harekete geçti. Musul ordusuna güç yetiremeyeceğini anlayan Amîd emîri vakit kaybetmeden Sökmen'den yardım isterken, bu durum ilk bakışta avantajlı gibi görünen Kürboğa'yı oldukça zor bir vaziyetin içerisine soktu. Sökmen destekli Amîd ordusu muharebeyi üstün götürürken, küçük Zengî, Türkmen süvarilerinin atları arasında muhafaza altına alındı. Bu sırada olacakların akibetinden korkan askerler birbirlerine Aksungur uğruna savaşmaları gerektiğini hatırlatarak savaşın seyrini değiştirirlerken, Kürboğa, maiyetine aldığı Zengî ve cengâver Türkmen süvarileri sayesinde ilk zaferini elde etmiş oluyordu²⁵.

İmâdeddîn Zengî'nin Kürboğa himayesindeki faaliyetleri Musul emîrinin Hoy şehrinde ölümüne dek devam etti. (H. 495/M. 1102)²⁶. Emîr hayatını kaybettiğinde on beş veyahut on sekiz yaşında olan Zengî,

²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih (İslâm Tarihi)*, c. X, çev. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, s. 316; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 25-26; Abdülkerim Özeydin, "Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa", *Tarih Dergisi*, Yıl 2000, c. 0, Sayı 36, s. 420; Fatma Kömüşlü, *Türkiye Selçukluları İle Zengîler Arasındaki Münasebetler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021, s. 33.

²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 278.

Musul'da yaşanacakları takip etmeye başladı. Kürboğa ölmeden evvel yerine yakın adamlarından Sungurca'yı aday göstermiş, maiyetindekilere Türkmen komutana itaat etmelerini emretmişti. Bu doğrultuda hareket ederek Musul'u zapt eden Sungurca, kısa süre sonra Hısn-ı Keyfâ'nın Türkmen emîri Musa tarafından öldürüldü. Şehirdeki karmaşadan istifade etmek niyetindeki Ceziret-i İbn Ömer emîri Çökürmüş ise, Musa ile giriştiği mücadeleyi kazanarak Musul'un yeni lideri oldu²⁷.

Melikşah'ın gulâmlarından olan Çökürmüş, uzun zamandır bölgede bulunan önemli Türkmen liderlerden biriydi. Kürboğa'nın ardından Musul şehrinin liderliğine yeni birinin gelmesi Zengî açısından belirsizliğe işaret etse de, korkulacak bir şey olmadığı kısa sürede anlaşıldı. Şehrin yeni emîri vakit kaybetmeden Zengî'yle irtibata geçerken, kendisine oldukça güzel muamelede bulundu. Zira kaynakların ifade ettiklerine bakılırsa, Suriye ve el-Cezîre siyasetine hâkim olan emîr, Aksungur'un konumunu gayet iyi biliyordu. Çökürmüş'ün kendisine evladı gibi muamele etmesini unutmayan Zengî ise, ileride Musul'da hâkimiyetini tesis ettiğinde emîrin oğlu Nâsirüddîn Kûrî'ye sahip çıkacak, kendisine bolca ikram ve ıktada bulunarak onu kızıyla evlendirecekti²⁸.

Çökürmüş'ün Musul hâkimiyeti beş yıla yakın bir zaman dilimini kapsarken, emîr bu süre zarfında oldukça ciddi mücadelelere girişti. Harrân'da Haçlıların mağlup edilerek Urfa kontu II. Baudouin ve Tell-Bâşir kontu Joscelin'in esir edilmesi, Urfa'nın M. 1104 ve M. 1105 yıllarında muhasarası, Artuklu emîrllerinden Yâkûtî'nin öldürülmesi, Melik Muhammed Tapar ile Musul önlerinde muharebe, Rıdvan öncülüğündeki Türkmen ittifakının dağıtılması şeklinde özetlenebilecek olan dönemde, Zengî'nin faaliyetleri hakkında ne yazık ki bilgi bulunmamaktadır. Çökürmüş'ün Zengî'ye muhabbeti ve Türkmenlerin Kürboğa dönemindeki başarıları göz önüne alındığında atebeyin zikredilen faaliyetlere dâhil olduğunu düşünmek olağan olacaktır.

²⁷ Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 104; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s.364; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 62-63.

²⁸ İbnü'l-Esir, *Atabekîyye*, s. 16; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s.104; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s. 364.

Atabey bu süreçte hiçbir surette Çökürmüş'ün itaatinden çıkmazken, öldüğü tarihe kadar emîrin yanında kalmıştır.

Çökürmüş iktidarı H. 500 (M. 1107) yılına kadar devam ederken, muhtelif sebeplerden dolayı Selçukluların yeni sultanı Muhammed Tapar ile anlaşmazlığa düşen emîr, Haçlılar üzerine sefer tertip etmekle görevlendirilen Çavlı Sagave ile muharebeye tutuştu. Çavlı'nın üzerine geldiğini öğrenerek Musul'dan çıkan Çökürmüş hasmını Erbil civarında karşılarken, yapılan mücadelenin neticesinde esir düştü ve kısa süre sonra öldürüldü²⁹. Ancak Çökürmüş'ün öldürülmesi Çavlı açısından sorunları çözmemişe benziyordu. Zira Musul'u Çavlı'ya vermek istemeyen eşraf, Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıçarslan'a bölgeye gelerek şehri himayesine alması hususunda çağrıda bulunmuşlardı. Yapılan davete icabet ederek bölgeye gelen I. Kılıçarslan'ın yaşananlara dahil bölgedeki istikrarsızlığı derinleştirirken, sultanın Habur önlerindeki muharebede mağlup olarak hayatını kaybetmesi dengelerin yeniden Çavlı lehine değişmesine neden oldu. Rakipsiz kalan Çavlı bir süre önce muhasarayı kaldırarak çekildiği Musul'u ele geçirirken, kısa sürede hâkimiyetini de tesis etti (M. Temmuz 1107)³⁰.

İmâdeddîn Zengî'nin Gençlik Dönemi

Çavlı'nın şehri ele geçirdiği sırada yirmili yaşlarda genç bir kumandan olan Zengî, Musul'da adeta bir gelenek halini almaya başlayan durumdan payını aldı. Emîr Çavlı tıpkı halefleri gibi hareket ederek Zengî'yi himayesine almış, kendisine hoşgörülle muamele etmişti. Görünen o ki göreve kim gelirse gelsin Musul artık Zengî ve Türkmenlerinin yurdu haline gelmiş, İmâdeddîn tabiri caizse şehrin demirbaşlarından olmuştu. Ancak bu dönemin diğerlerinden farkı Çavlı'nın Sultan Muhammed Tapar'a isyanı olurken, merkezden üzerine gönderilen Altuntekinioğlu Mevdûd'dan kaçan emîr Suriye coğrafyasına yönelmek zorunda kaldı.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s.339-341; İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 106; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 66-67; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 52-53.

³⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 158; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XIX, s.16; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 67-69.

Çavlı isyanı Zengî için yeni bir dönüm noktasına da tekabül ediyordu. Zira daha önce Çökürmüş'ün isyanında son ana kadar emîrin maiyetinden ayrılmayan Türkmen lider, Çavlı'nın isyan etmesiyle yeniden iki güç arasında kalıyordu. Bu defa yaşının ve yaşadıklarının da etkisiyle çok fazla zorlanmadan karar veren İmâdeddîn Zengî, Çavlı'nın yanında kalmayarak Mevdûd saflarına katıldı. Zengî tercihini Selçuklu idaresinden yana kullanmıştı³¹. İmâdeddîn Zengî'nin yanına gelmesini oldukça müspet bir şekilde karşıladığı anlaşılan Mevdûd ise, bölgedeki saygınlığı günden güne artan bu delikanlıya ikramda bulunmayı ihmal etmedi. Kaynakların da belirttiği üzere, bu iştirak Musul ordusundaki Türkmen nüfusu arttırırken, tıpkı selefleri gibi Zengî'nin babasından gelen bölgesel kudretin farkında olan Mevdûd, Musul'daki valiliği boyunca Haçlılara karşı yürüttüğü askerî faaliyetlerde kendisinden defalarca istifade etti³².

Mevdûd'un Haçlılar üzerine ilk seferi Urfa üzerine olurken, Musul emîrine Necmeddin İlgazi ve Sökmen el-Kutbî gibi Türkmen emîrler yardıma geldi. Kaynakların ifadesiyle çok kalabalık olan Türkler şehri bir süre muhasara ederlerken, Zengî de Mevdûd'un askerleri arasında yer alıyordu³³. Haçlıların ekinleri tahrip edilse de şehrin bir türlü düşürülememesi Kudüs kralı I. Baudouin'in bölgeye gelişini teşvik ederken, olası bir baskından kurtularak Haçlıları tuzağa çekmek isteyen Türkler, Harrân taraflarına çekildiler. Türklerin ricatı kralın emriyle takip edilirken, kısa süre sonra iç bölgelerde yaşanabilecek tehlikeli durumdan çekinen Haçlılar geri dönmeye karar verdiler. Mevdûd düşmanlarını takip edip dönmek üzere olan askerlerden bir kısmını Fırat kıyılarında kılıçtan geçirse de, Kudüs kralı hayatını kurtarmayı başardı (H. Şevval 503/M. Mayıs 1110)³⁴.

³¹ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 17; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 104-105; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s. 364; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 84; Ridha, *a.g.t.*, s. 26.

³² Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasan b. Hibetillâh b. Abdillâh eş-Şâfî (İbn Asâkir), *Târîhu Medîneti Dimaşk*, c. XIX, Thk. Muhibbüddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1995, s. 85; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s.27-28; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s.105; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s.364.

³³ Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 104.

³⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 169-170; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 17; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 104; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, c. II, s. 155; Birsal Küçüksipahioğlu, "Mevdûd b.

Zengî'nin Mevdûd ile birlikte Haçlılara karşı yürüttüğü ikinci faaliyet M. 1111 yılında gerçekleşirken, hedef bu defa Suriye toprakları oldu. Suriyeli Müslümanların yardım talepleriyle başlatılan sefere çok sayıda yerel bey/emîr iştirak etti. Mevdûd öncülüğündeki müşterek ordu Urfa'nın kısa süreli muhasarasının ardından Joscelin'e ait olan Tell-Bâşir önlerine gelirken, burada kırk beş gün süren bir kuşatma işine girişildi. Joscelin'in hileleri ve Suriye'den gelen yardım talepleriyle yarıda kesilen muhasara Müslümanların Halep önlerine gelişiyle devam ederken, şehrin metbû Rıdvan yardımı gelen ordulara kapıları açmadı. Halep'in yağmalanmasından korkan emîrin Müslümanları yüzüstü bırakması bölünme emareleri gösteren ordunun büyük ölçüde dağılmasına neden oldu. Bu sırada Dımaşk'ın Türkmen emîri Tuğtekin Mevdûd'un yardımına gelince, geriye kalan emîrlere hep birlikte Ma'arratu'n-Nu'mân'a hareket ettiler. Burada da devam eden bölünme Mevdûd ve Tuğtekin'in tamamen yalnız kalmasına neden olurken, Zengî hariç olmak üzere Müslüman ordusunun tamamı dağıldı³⁵. Bağımsız bir lider gibi hareket etmekten çok Mevdûd'a mutlak itaatle hareket eden genç Zengî, Musul'a dönmek için Mevdûd'un tüm seferi bitirmesini beklemişti. İlgili kaynakların detaylı aktarımıyla Asi Nehri kıyılarında yaşanan muharebede Türkler Haçlılara karşı üstünlük sağlarken, Mevdûd ve Zengî kazanılan zaferin ardından Musul'a birlikte geri döndüler³⁶.

Suriye'deki seferin ertesi yılı Urfa üzerine akın tertip eden Mevdûd, içeriden bir grup Ermeni ile anlaşarak şehri ele geçirmeye çalıştı. İttifak edilen Ermeniler vâsıtasıyla burçtan sızma girişiminde bulunan Türkler son anda fark edilince başarısızlıkla neticelenen askerî faaliyet, buna rağmen Haçlılar arasında büyük korkuya neden oldu³⁷. İslâm

Altuntekin: Haçlılarla Mücadele Eden Bir Selçuklu Komutanı", *TYB Akademi*, Yıl: 4 Sayı: 12, Eylül 2014, s. 40-41; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 69-70.

³⁵ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 17-18.

³⁶ Üsâme İbn Münkız, *İbretler Kitabı (Kitab El-İ'tibar)*, çev. Yusuf Ziya Cömert, Ses Yayınları, İstanbul, 1992, s. 108-109; Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana: History of the Journey to Jerusalem*, Edited and Translated by Susan B. Edgington, Clarendon Press, Oxford, 2007, s. 817-819.

³⁷ Anonymous Syriac Chronicle, İng. çev. A. S. Tritton and H. A. R. Gibb, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1 (Jan. 1933), pp. 83-84; Smbat Sparabet,

kaynaklarının zikredilen muharebeyle alâkalı sessiz kalmaları Türk ordusunda Zengî'nin var olup olmadığı konusunda belirsizliğe neden olsa da, yine aynı kaynaklarda umumi ifade biçiminde yer alan Zengî'nin Mevdûd tarafından tüm muharebelerde kullanıldığı ibaresi göz önüne alındığında, atabeyin burada da var olduğunu düşünmek makul olacaktır.

İmâdeddîn Zengî'nin Mevdûd döneminde iştirak ettiği ve muhtemelen Musul Atabeyliği öncesindeki en önemli seferi H. 507 (M. 1113)'de Taberîyye önlere yaşandı. Buna göre, Kudüs kralı I. Baudouin bir süredir Dimaşk civarlarında akınlar yaparken, bundan rahatsız olan Tuğtekin, Musul emîrine haber göndererek yardım talep etti. Dimaşk'tan gelen çağrıya yanıt vererek Suriye'ye doğru hareket eden Mevdûd, maiyetinde Zengî ve birkaç Türkmen emirle birlikte yürüyüşe geçti. Selemiyye otlagında bir araya gelen iki lider Taberîyye gölü yakınlarındaki el-Kuhvâne'ye kadar ilerleyerek burada ordugâh kurunca, Kudüs kralı I. Baudouin Haçlı liderlerine haber göndererek onlardan yardım talep etti. Kralın yardım çağrısına karşılık vermek isteyen Haçlılar hazırlıklara başlarken, muharebe hiç de beklenmedik bir anda vuku buldu. Haçlıların tam manada toparlanamadığı bir anda Sinabra köprüsü üzerinde karşılaşan öncülerin mücadelesiyle başlayan muharebe Türkler tarafından kazanılırken, Haçlılar, tepelik bir alana çıkarak günler boyunca burada beklemek zorunda kaldılar³⁸. Düşman ordularının sıkıştırılmış olması Türklerin Kudüs'e kadar uzanan sahada rahatça akınlar yapmasına neden olurken, Zengî, hem mezkûr muharebede hem de devamında gelişen harekâtlarda oldukça başarılı işlere imza attı. İslâm tarihçilerinin eşi benzeri görülmemiş

Chronicle, İng. trc. Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey, 2005, s. 63; Mateos, *a.g.e.*, s. 246-247.

³⁸ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (İbn Haldûn), *Kitâbü'l-İber Dîvânü'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men-Âsarahüm min-Zevî's-Sultânî'l-Ekber*, c. V, Matbaatü Bûlâk, Kahire, 1865, s. 42; Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi*, çev. İlcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 187; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, c. X, s. 396; İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 185; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 76-77.

kahramanlıklar olarak ilan ettiği faaliyetler neticesinde atabeye eş-Şâmî denmeye başlandı³⁹.

İlkbaharda başlayıp sonbahara dek süren muharebe süreci Mevdûd ordusunda gevşemelere neden olurken, askerlerin büyük kısmı emîrden müsaade alarak memleketlerine dönmeye başladılar. Haçlılar üzerine kurduğu hâkimiyeti yitirmek istemeyen Mevdûd ise, seferlerini bir dahaki sene devam ettirmek niyetiyle Dimaşk'ta kaldı. Şehirde kaldığı süre zarfında ordugâhından yalnızca Cuma namazlarını kılmak için çıktığı kaydedilen Türk lider, günlerden bir gün gittiği Cuma namazında üzerine saldıran birkaç Bâtını tarafından katledildi⁴⁰.

Yaşananlar esnasında Mevdûd'un yanında olduğu bilinen Zengî artık yirmili yaşların sonuna gelmiş, Taberiyye'de yaptıklarıyla askerleri arasında Şamlı olarak anılmaya başlanmış ve kahramanlığıyla Haçlılar tarafından da şaşkınlık ve hayranlıkla izlenen bir liderdi. Bu süreçte yaşananlar atebeyin şöhretini el-Cezîre'nin ötesine taşıırken, Zengî'nin kendi namıyla değil de Aksunguroğlu olarak bilindiği çocukluk döneminin de bitişine tekabül ediyordu. Zira Zengî eş-Şâmî artık ciddi bir Türkmen grubunun lideri, tahakkümü altında olduğu kişinin siyasî yaşamını bireysel olarak etkileyebilecek çapta bir emîr sayılırdı. Ancak gerek yetiştiği siyasî koşullar gerekse idarî öngörüsü sayesinde münferit bir harekete kalkışmak için uygun zaman olmadığını bilen Türkmen lider, yeniden Musul'a dönerek Selçuklu sultanın tayin ettiği valinin hizmetine girmeyi uygun gördü.

Atabeylik Öncesi Son Faaliyetler ve Musul

Mevdûd gibi önemli bir liderin ölümü Selçuklular açısından oldukça olumsuz bir gelişmeydi. Bir süredir Haçlılara karşı verilen başarılı mücadelenin akamete uğramaması gerektiğinin farkında olan Sultan Muhammed, Musul'a Irak'ın namılı emîrlilerinden Aksungur el-Porsukî'yi tayin ederken, kendisine vakit kaybetmeden Haçlılarla mücadele

³⁹ İbnü'l-Esir, *Atabekîyye*, s. 18-19; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 84-85.

⁴⁰ İbn Asâkir, *a.g.e.*, c. XIX, s. 85; İbnü'l-Esir, *Atabekîyye*, s. 19; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 106; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s. 364.

etmesini emretti. Üstelik emîrin yanına oğlu Melik Mesud'u da veren sultan, Porsukî'yi kendisine atabey ilan ediyordu⁴¹.

Sultandan aldığı direktif doğrultusunda hareket ederek Musul'a giden Porsukî evvela civar emîrlerle iletişime geçti. Bu kişilerden biri de Zengî'ydî. Sultan, Porsukî Bağdat'tan ayrılmadan evvel bölgedeki emîrlere haber gönderip kendilerini Musul'un yeni liderine itaat etmeye davet ederken, emîre de Zengî'ye sahip çıkması gerektiğini söylemişti. Sultanın sözünü tutan Aksungur şehre gelir gelmez Zengî'yi yanına çağırtdı ve kendisine bolca ihsanda bulundu⁴². Oldukça sıcak geçtiği anlaşılan ilk görüşmenin ardından sultanın emrettiği sefere çıkmak için hazırlık yapmaya başlayan Musul ordusu, on beş bin kişilik olduğu ifade edilen bir kalabalıkla Urfa hedefiyle harekete geçti. Cezîret-i İbn Ömer'in teslim alınmasıyla başlayan harekât Mardin'in muhasarasıyla devam ederken, şehrin sahibi İlgazi, Aksungur'un yarattığı baskıdan kurtulabilmek maksadıyla oğlu Ayaz'ı bir grup askerle Musul emîrinin maiyetine verdi⁴³. Mardin'in akabinde Urfa önlerine hareket eden müttefik kuvvetler iki aylık kuşatmaya rağmen şehri ele geçiremedi. Bu sırada baş gösteren iaşe sıkıntısı Porsukî'yi Samsat ve Surûc taraflarına gitmeye zorlarken, adı geçen bölgeler Türkler tarafından yağmalandı. Olayla alâkalı bilgi veren kaynaklarda ifade edilene göre, Zengî özellikle son muharebelerde bolca yiğitlik ve şecaat sergiledi⁴⁴. Ancak Porsukî açısından muharebe seyrinin değişmesi İlgazi'nin oğlu Ayaz'ın tutuklanmasıyla başladı. Bu duruma öfkelenen İlgazi askerlerini toplayarak Porsukî'nin üzerine yürürken, Musul ordusu ciddi bir mağlubiyet yaşadı (M. 1114).⁴⁵

Porsukî'nin İlgazi'ye mağlup olup Melik Mesud'un esir düşmesine neden olması, emîrin Musul valiliğinden azledilmesiyle neticelendi. Ondan boşalan göreve Cüyüş Bey getirilirken, İlgazi'nin sultandan çekinerek serbest bıraktığı Melik Mesud bu defa da yeni emîrin yanına

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 399; İbn Haldûn, *a.g.e.*, c. V, s. 42.

⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 399; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s. 365.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 399; İbn Haldûn, *a.g.e.*, c. V, s. 42.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 19-20; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s.106; İbn Haldûn, *a.g.e.*, c. V, s. 42; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 79-80.

⁴⁵ Tülay Metin, "Emîr Necmeddin İlgâzi Dönemi Artuklu-Haçlı Münasebetleri ve Afrin Zaferi (28 Haziran 1119)", *Bellefen*, 83 (298), 2019, s. 817-852.

gönderildi. İmâdeddîn Zengî bu süreçte Musul'da beklerken, Cüyüş Bey'in gelişiyle birlikte bu defa da onun himayesini kabul etti⁴⁶. Zengî açısından bu dönemin ilk faaliyeti Suriye'de yaşanırken, Selçuklu ordusunun lideri bu kez Musul valisi değil Hemedân emîri Porsukoğlu Porsuk oldu⁴⁷. Ciddi bir katılımıla gerçekleşen seferde Türkler Asi Nehri kıyılarında karşı karşıya geldikleri Haçlıları çekiliyormuş gibi yapıp kandırarak sırasıyla Humus ve Kefertâb'ı ele geçirirken, düşmanlarının ilerleyişini durduramayan Haçlılar çareyi kendi memleketlerine dönmekte bulmuşlardı. Buna rağmen yaşananları yakından takip eden Antakya Prinkepsi Roger, yavaş yavaş dağılmaya yüz tutan Türk ordusunu Tell-Dânis civarında ciddi bir bozguna uğrattı (M. 1115)⁴⁸. Suriye'de alınan mağlubiyetin ardından Musul valisi ve Türkmenler bir süre Irak meseleleriyle uğraşmak zorunda kalırken, Zengî de bu durumdan payını fazlasıyla alacaktı.

Selçuklular açısından sorunların başlangıcı Sultan Muhammed'in ölümüyle başladı. Sultanın hayatını kaybetmesiyle Büyük Selçukluların başına henüz çocuk yaştaki oğlu Mahmud getirilirken, bu duruma evvela Mahmud'un kardeşi Mesud ardından Tapar'ın kardeşi Sencer karşı çıktı. Babasının tahtına geçtikten sonra İsfahan'da oturan Sultan Mahmud'un Irak işlerini aksatması birkaç yıldır Musul'da bulunan Mesud'un iştahını kabartmıştı. Yanındakilerin de teşvikiyle Bağdat'a giden Melik Mesud, maiyetinde Cüyüş Bey ve Zengî olduğu halde şehre girerken, çok da zorlanmadan kontrolü ele geçirdi. Maksudı sultanlık olmadığı anlaşılan melik bir süre sonra Cüyüş Bey'in aracılığıyla İsfahan'a haber göndererek imtiyaz talebinde bulunurken, Mahmud onun isteğini önce kabul ardından isyan ettiği gerekçesiyle reddetti. Melik Mesud bu halde yaşananları daha ileri götürmeyerek gerisin geriye dönerken, birinci isyan hareketi uzun sürmeden sona ermiş oldu (M. 1118)⁴⁹.

Bağdat'ta yaşanan cılız isyan girişiminin akabinde Sultan Mahmud'un karşısına bu defa amcası Sencer çıkarken, ikilinin anlaşmazlığı Sâve

⁴⁶ Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 106; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s. 365.

⁴⁷ İbn Münkız, *a.g.e.*, s. 113.

⁴⁸ Walter The Chancellor, *Walter The Chancellor's The Antiochene Wars*, Translation and Commentary: Thomas S. Asbridge-Susan B. Edgington, Routledge Taylor&Francis Group, 2018, s. 97-106; Carnotensis, *a.g.e.*, s. 190; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 257.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 428-430; Takkuş, *Târîhu Zengîyyin*, s. 85.

civarındaki muharebeyle neticelendi. Muhammed Tapar'ın küçük oğlu Mahmud mağlup şekilde geri çekilmek zorunda kaldı. Bir süre sonra Vezir es-Sümeiremi'nin devreye girip Mahmud'un affedilmesiyle devam eden süreç, Muhammed Tapar nesli üzerinden Irak Selçuklularının tesisi anlamına geliyordu (H. 513/M. 1119)⁵⁰.

İmâdeddîn Zengî'nin Musul ahalisiyle birlikte katıldığı birinci isyan başarısızlıkla neticelenirken, sultanın aleyhine hareket etmenin netice getirmediğini de göstermiş oldu. Ancak bu girişimden iki yıl sonra Irak'ın sorunlu emîri Dübey's'in yeniden çeşitli faaliyetlerde bulunmaya başlaması, Irak'ın bir kez daha karışacağına en büyük alametiydi. Cüyüş Bey'e gizlice mektuplar göndermeye başlayan Hille emîri Dübey's, onu Melik Mesud'un yeniden isyan etmesi gerektiğine ikna etmeyi başarmıştı. Meliki destekleyeceğine dair vaatlerde bulunan Dübey's, babası Sadaka'nın öldürülmesinden beri en önemli rakibi olarak gördüğü Porsukî'nin de tutuklanmasını istiyordu. Bu durumdan haberdar olan Porsukî vakit kaybetmeden Sultan Mahmud'un yanına kaçarken, isyan girişiminden haberdar olan sultan ise kardeşi ve atabeyine haber göndererek onlara bu girişimden vazgeçmeleri gerektiğini söyledi. Tüm bunlar olup biterken hâlâ Cüyüş Bey'in yanında olan Zengî, sultanın uyarılarına kulak asmamaları üzerine mezkûr ikilinin yanına giderek onları akıbetlerinin hayır olmadığı konusunda uyardı ve yanlarından ayrıldı⁵¹.

Otuzlu yaşların ortasına gelmiş olan Türkmen lider kısa süre önce yaşananlardan ders çıkartmış, muhtemelen Aksungur el-Porsukî gibi önemli bir liderin karşı safa geçmesiyle de kardeşler arasındaki mücadeleye müdahil olmamaya karar vermişti. Uyarılara kulak asmadıkları gibi, Zengî ve Porsukî gibi iki önemli liderin yanlarından ayrılmasını da önemsemeyen isyancılar Sultan Mahmud'un karşısına çıkarken, yapılan muharebede ciddi bir hezimete uğramaktan

⁵⁰ Abdülkerim Özeydin, "Sencer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXVI, İstanbul 2009, s. 507-511; Alptekin, *a.g.e.*, s. 22-23.

⁵¹ Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 111; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 22; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 85; Osman Gürbüz, "XII. Yüzyıl İslâm Dünyasında Örnek Bir Yönetici: İmâdeddin Zengî", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 38, Erzurum 2012, s. 53.

kurtulamadılar (H. 514/M. 1120)⁵². Muharebe Irak Selçuklularında iktidarın mutlak sahibini gösterdiği gibi, yaşananların öncesinde doğru safı tercih etmiş olan Porsukî ve Zengî'nin yükselmesine de neden olacaktı.

Sultan Mahmud, ihanetine rağmen hayatını bağışladığı Cüyüş Bey'i Musul'daki görevinden azlederken; Musul, Ceziret-i İbn Ömer, Sincar, Nusaybin ve civar bölgeleri yeniden Aksungur el-Porsukî'ye ikta ederek Zengî'yi muhafaza etmesini özellikle tembihledi. Sultanın emrine riayet ederek şehre gider gitmez Zengî'ye itimat ederek bolca ihsanda bulunan Porsukî, Türkmen emîrin mevkisini de yükseltti⁵³. Porsukî ve Zengî her ne kadar Haçlılarla mücadele için görevlendirilerek Musul'a gönderilseler de, Irak'ta suların bir türlü durulmaması ikilinin yüzlerini yeniden güneye dönmelerine neden olacaktı.

Kardeşiyle yaşadıklarından sonra Bağdat'a gelen Sultan Mahmud bir buçuk yıllık bir bekleyişin ardından ayrılmak üzere hazırlıklar yaparken, Halife el-Müsterşid, Dübey's'e güvenmediğini ve şehirde ona karşı Porsukî'nin yetkilendirilmesi gerektiğini ifade etti. Halifenin söylediklerini ciddiye alan sultan, Musul emîrini Bağdat'a davet ederken, onu Bağdat şahnesi yaparak olası mücadelede vekil tayin etti⁵⁴. Bu doğrultuda hareket eden Porsukî yanında Zengî de olduğu halde Bağdat'a gelirken, Dübey's'in bitmek bilmeyen tacizlerine son vermek üzere askerî hazırlıklara girişti. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra Hille üzerine yürümek maksadıyla yola çıkan Porsukî, Beşir Nehri yakınlarına geldiğinde beklemediği bir mağlubiyet yaşadı. Havanın sıcaklığından atların telef olması, askerlerin Porsukî'nin saf değiştirmesini bozgun zannetmeleri veya emirlerden bazılarının Porsukî'ye suikast yapacağı söylentisiyle emîrin çekildiği iddialarıyla bezenen mağlubiyet, Dübey's'e ciddi bir şöret kazandırmıştı (M. 1122)⁵⁵.

⁵² Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, c. XVII, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, s.186; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 22-23; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 111; İbn Vâsil, *a.g.e.*, c. I, s. 29-30; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 85; Alptekin, *a.g.e.*, s. 23.

⁵³ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 24; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 112.

⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c.X, s.473; Alptekin, *a.g.e.*, s. 23.

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XVII, s. 205; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 473-474.

Bağdatla yetinmek istemeyen Dübeys'in vakit kaybetmeden Mühelhil el-Kürdî komutasındaki bir orduyu Vâsıt üzerine göndermesi, Zengî'nin hayatındaki en büyük kırılmalardan birine tekabül ediyordu. Vâsıt'ta bulunan Türkler Dübeys'in öncülerini mağlup etmiş olsalar da, büyük bir orduya karşı koyacak güçleri yoktu. Bu durumun farkında bir şekilde Porsukî'den yardım isteyen Vâsıtlı Türklere maiyetindeki emirlerden Tuntaş (Altuntaş) ve Zengî ile yanıt veren Porsukî, her iki isme de şehri savunmalarını tembihledi. Üstelik Vâsıt şehri her ne kadar Porsukî adına da olsa Zengî'ye ıkta ediliyordu. İkilin Vâsıt'a varması dengeleri değiştirirken, Dübeys ordusu mağlup edildiği gibi Mühelhil de esir alındı⁵⁶. Zengî böylece otuz beş veyahut otuz sekiz yaşında Selçuklu kontrolündeki ilk toprağını edinmiş oldu. Üstelik Vâsıt'tan kısa süre sonra Basra'yı da kendi adına Zengî'ye ıkta eden Musul emîri, ondan şehirdeki bedevi akınlarını durdurmasını istedi. Zengî'nin bu görevi de başarıyla gerçekleştirip güneyde ciddi bir güç haline gelmeye başlaması Dübeys'i korkuturken, Arap emîr Vâsıt önlere yaşananların intikamını almak için doğrudan Bağdat'a gitmeye karar verdi⁵⁷.

Dübeys'in yaptığı hazırlıklardan haberdar olan el-Müstersid vakit kaybetmeden asker toplamaya başladı ve bu sırada Bağdat dışında bulunan Porsukî ve Zengî de desteğe çağrıldı. Halife bu defa meseleyi hiç olmadığı kadar ciddiye alıyordu. Onun çağrısına icabet ederek bölgeye hareket eden Porsukî Bağdat'tan çıkan halifeyi karşılarken, ikili birlikte en-Nîl'in nahiyelerinden el-Mübâreke mevkiine gittiler. İki taraf da ordularını tanzim ederken, İmâdeddîn Zengî yanındaki Vâsıt askerleriyle birlikte arka saflarda halifeye yakın bir yerde konumlandı. Dübeys'in ordusu on bin süvari on iki bin piyade, Porsukî ordusu ise sekiz bin süvari beş bin piyadeden müteşekkildi. H. 517 yılının Muharrem (M. Mart 1123) ayında yaşanan muharebede Dübeys mutlak şekilde mağlup edilirken, Zengî tıpkı Taberiyye'de olduğu gibi burada da ciddi kahramanlıklar göstererek muharebenin kızıştığı bir anda halifenin hayatını kurtardı⁵⁸.

⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XVII, s. 209; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 24.

⁵⁷ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 25; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 113; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s.30; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 85-86; Alptekin, *a.g.e.*, s. 24.

⁵⁸ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 25-26; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XVII, s. 210-217; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s.365; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 113; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 30; Takkuş,

Bağdat-Musul müşterek kuvvetlerinin Haçlıları mağlup etmesi Muhammed Tapar'dan bu yana Irak'taki en büyük tehlikelerden birini ortadan kaldırırken, halifenin nispeten daha rahat hareket etmesine de neden oldu. Yaşananların ertesi yılı kendisine büyük yardımları dokunan Porsukî'yle anlaşamadığını öne süren el-Müstersid, emîri sultana şikâyet ederek şahnelikten azledilmesini istedi. Halifenin bu husustaki isteğini kırmayan sultan ise, Porsukî'yi şahnelik görevinden alarak emîri Musul'daki görevine iade etti⁵⁹. Bağdat'tan ayrılmak üzere hazırlıklarını tamamlayıp şehrine dönen Porsukî, tüm bu olan biten yaşanırken Basra'da bulunan Zengî'ye haber göndererek yanına gelmesini istedi. Ancak Porsukî'nin hesaba katmadığı şey, Zengî'nin artık çocuk olmadığı ve emîrliği bizzat tecrübe etmek istediği gerçeğiydi.

Aksungur'un talebini reddederek maiyetindeki Türkmenlerle konuşan Zengî, Musul'a her gün yeni bir emîrin atandığını, kendilerinin de bazen Musul bazen Irak bazen Cezîre bazen ise Şam olmak üzere atanan emîr nereye giderse peşlerinden sürüklendiğini, ancak artık doğrudan Sultan Mahmud'un eşrafından olmayı yeğlediğini ifade etti⁶⁰. Sözlerinden de anlaşılacağı üzere, Zengî'nin niyeti aşikârdı. Emîrliğe gerçekten terfi etmek isteyen Zengî, bunun yolunun sultanın yanında olmaktan geçtiğini biliyordu. Üstelik Vâsıt ve Basra'daki kısa süreli tecrübeleri, bunu pekâlâ yapabildiğini göstermişti. Bu sırada emîrin çocukluktan beri yanında olan Ali Küçük söz alarak bir Türkmen deyişi söyledi: *"İnsan kafasına taş koyacaksa, büyük dağın taşı olsun!"* Sözlerine devam eden Ali Küçük, *"Madem insanların hizmetinde olacağız, önce sultana hizmet etmeliyiz"* diyerek Zengî'nin görüşlerini tasdik ettiğini beyan etmiş oldu⁶¹. Görünen o ki, Zengî'nin henüz 10 yaşında küçük bir çocukken Musul'un Türk valileriyle çıktığı meşakkatli yolculuğu, kırk yaşına merdiven dayadığı bu günlerde kendi başına devam edecekti.

Târîhu Zengîyyîn, s. 86; Alptekin, *a.g.e.*, s. 24; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001, s. 55-56.

⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XVII, s. 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 491-492; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 86; Alptekin, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁰ Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 113; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 30.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 27-28.

Türkmenlerle yaptığı görüşmenin ardından Basra'dan çıkan Zengî, İsfahan'da bulunan Sultan Mahmûd'un yanına gitti ve bir süre onun yanında kaldı. Başta gerekli alâkayı görmese de bir süre sonra sultanla oldukça iyi anlaşılan emîr, bizzat onun emriyle Selçukluların önemli Türkmen liderlerinden olan Gündoğdu'nun dul eşiyle evlendirildi. Hatun, sultanın emriyle maiyetindeki Türkmenlerle Zengî'ye katılırken, emîrin ordusu da güçlenmiş oldu. İsfahan'da kaldığı süre zarfında Zengî'nin kudreti günden güne artarken, bu süreçte Irak'ın güneyinde birtakım olaylar vuku buluyordu. Emîrin yokluğundan istifade eden bedeviler Basra'ya yeniden akınlar tertip ederek şehri yağmalyorlardı. Bu durumdan haberdar olan sultan ise şehri doğrudan Zengî'nin kontrolüne vererek ondan sükûneti tesis etmesini istedi⁶².

Zengî açısından her şey müspet şekilde ilerlerken, Bağdat'ta halifeyle şehrin yeni şahnesi Barankuş arasında ortaya çıkan sorunlar, yaşanacak büyük savaşın habercisi oldu. Sultan Muhammed'in ölümünden bu yana siyaseten palazlanma derdinde olan halife münferit hareket etmeye başlamış, Porsukî'ye yaptığını Barankuş'a da yaparak Türkmen şahneyi istenmeyen adam ilan etmişti. Selçukluların tasarrufuyla atanan şahnelerin sırasıyla şehirden kovulması devlet ve halifelik arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olurken, Barankuş'un halife aleyhine sarf ettiği sözlerine itimat eden Sultan Mahmud Irak'a doğru hareket etti. Bu durumdan haberdar olan el-Müsterşid vakit kaybetmeden sultana haber göndererek bundan vazgeçmesini söylese de, iki taraf arasındaki gerginlik bir türlü yatışmadı. Muharebenin kaçınılmazlığı iki tarafı da hamle yapmaya mecbur bırakırken, halife, yakın adamlarından olan Afif'i Vâsıt'a göndererek buradaki Selçukluların kovulmasını emretti. Halifenin Afif hamlesine Zengî'yle karşılık veren Sultan Mahmud, Vâsıt'taki hâkimiyeti kaybetmezken, kendisi de kısa süre içinde Bağdat önlerine geldi. Şehrin içlerindeki halifeyle sultan arasındaki gerginlik bir süre devam ederken, iaşe sıkıntısı yaşamaya başlayan Selçukluların imdadına yine Zengî yetişti. Basra'dan gemilerle çıkarak Bağdat'a gelen Zengî, halifeyi sultanla uzlaşmaya mecbur ederken, Sultan Mahmud şehir ahalisini affettiğini ilan etti⁶³.

⁶² İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 28; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, c. VIII, s. 3845; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 114; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 86-87.

⁶³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 502-504.

İmâdeddîn Zengî'nin Vâsıt ve Basra'daki muktedir yönetimi ve nihayetinde sultan ve halifenin karşı karşıya geldiği olaylarda yaşananların seyrini değiştirmesi Türkmen lideri bir anda bölgenin en önemli kişilerinden biri haline getirdi. Bu durum Bağdat'a yeni şahne atamak niyetinde olan sultanın işini kolaylaştırırken, ümeranın da tamamı tarafından da tavsiye edilen Zengî Bağdat'ın yeni şahnesi oldu (H. 521/M. 1127)⁶⁴.

Irak'ta bunlar yaşandığı esnada Musul'da Zengî'nin kaderini etkileyecek bir olay daha meydana geldi. Görevine dönmesinin ardından Halep'i ele geçiren ve Suriye'de Haçlılara karşı çeşitli faaliyetlerde bulunan Aksungur el-Porsukî Musul'da öldürülmüş, yerine oğlu İzzüddîn Mesud geçmişti⁶⁵. Babasının görevini hakkıyla sürdürmek niyetinde olan Mesud eşrafa oldukça iyi davranırken, askerlerine de ihsanda bulunmayı ihmal etmiyordu. Ancak bu durum uzun sürmedi. Zengî'nin şahnelik günlerinde hayatını kaybeden Mesud'un yerine kimin geçeceği tartışmaları yapılırken, Porsukî iktidarında Musul'un önemli devlet adamlarından olan Çavlı Bey, şehirdeki kontrolü ele geçirerek Mesud'un ufak yaştaki kardeşini göstermelik olarak göreve getirdi. Çavlı Bey açısından en büyük sorun sultanın onayını almaktı. Bu doğrultuda hareket eden emîr, Kadı Bahaüddîn eş-Şehrezûrî ve Emîr-i Hâcib Selahüddîn Muhammed Yağısıyânî'yi sultana gönderdi. İkili Musul'dan sözde onay niyetiyle çıkmış olsalar da, maksatlarının oldukça farklı olduğu kısa sürede anlaşıldı. Elçilerin her ikisi de Çavlı'ya karşı muhabbet beslemediği gibi kontrolün ona geçmesini istemiyorlardı. İlk iş olarak şehrin başına geçirmeyi istedikleri Zengî'yi ikna eden elçiler, ardından Vezir Enuşirvan'ın yanına giderek mübalağalı bir anlatımla İslâm dünyasının zorda olduğunu, Çavlı'nın bu duruma karşı koyabilecek güçte olmadığını ve bölgeye çok daha kudretli biri gelmesi gerektiğini ifade ettiler. Kendisine söylenenleri sultana ileten vezir planının uygulanmasına yardımcı olurken, maiyetinde bulunanlardan da Zengî'nin atanması yönünde tavsiye alınca, İmâdeddîn bölgenin

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 507; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 114; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 31; Alptekin, *a.g.e.*, s. 27.

⁶⁵ Azimî, *a.g.e.*, s. 376; İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 214; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 33; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 32; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s.115; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, c. II, s. 236.

tamamına vali tayin edildi (H. 521/M. 1127)⁶⁶. Böylece Zengî'nin Halep'te çocuk yaşta başlayan öyküsü, yıllarca verilen mücadelenin ardından yeniden Musul ile kesişmiş oldu. Şimdi Türkmen lider için çocukluk ve gençliğinden aşına olduğu coğrafyalarda, siyasî ve askerî hamleler yapmak zamanıydı.

Sonuç

İmâdeddîn Zengî'nin henüz çocuk yaşta Halep'te başlayan hayatı birkaç yıl boyunca burada devam etmiş, Kürboğa'nın onu Musul'a getirmesi atabeyin adının Musul ve Türk tarihine yazılmasına neden olmuştur. Kürboğa döneminde Amîd ile başlayan askerî mücadeleler Türkmen emîrin Azerbaycan'daki ölümüne dek sürerken, Çökürmüş'ün Musul'u zapt ederek Zengî'ye sahip çıkması ileride yaşanacakların alameti olmuştur. Çökürmüş devri Harrân Muharebesi gibi (M. 1104) önemli bir siyasî kırılmayı beraberinde getirmiş, gençliğe yeni adım atan Zengî Haçlılarla ilk kez Harrân önlerinde karşılaşarak kazanılan önemli zaferde pay sahibi olmuştur. Zaman içerisinde gelişen ve günden güne artan Çökürmüş'ün Zengî'ye muhabbeti atabeyin kendisine olan sadakatini arttırırken, bunun en güzel örnekleri Melik Muhammed ve Çavlı'nın Musul'a karşı hamlelerinde aşikâr olmuştur. Normal şartlarda Selçuklu'ya muhalefet etmeme hususuna özellikle dikkat ettiğini gördüğümüz Zengî, mezkûr muharebelerin her ikisinde de Çökürmüş'ü terk etmediği gibi emîrin ölümüne dek yanından ayrılmamıştır.

Çökürmüş'ün öldürülüp Çavlı'nın Selçuklu onayıyla Musul'u ele geçirmesiyle Türk valinin saflarına geçen Zengî, oldukça kısa süren bu dönemde adından pek fazla söz ettirememiştir. Atabey açısından askerî maharetlerini sergileyip ismini mutlak manada duyurması Altuntekinoğlu Mevdûd'un Musul valiliğinde yaşanırken, el-Cezîre ve Suriye'de Haçlılara karşı yürütülen faaliyetler atabeye ciddi bir şöhret kazandırmıştır. Özellikle M. 1113'te Kudüs kralı I. Baudouin'e karşı Taberiyye önlerinde yapılan mücadelelerde kahramanlığıyla kendisini ispat eden atabey, hem Haçlılar hem de Suriye Müslümanları nezdinde büyük bir şöhrete kavuşmuştur. Bu tarihe kadar babasının sıradan bir

⁶⁶ Azîmî, *a.g.e.*, s. 377; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 33-35; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 32-34; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 115-116; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 87-88; Alptekin, *a.g.e.*, s. 27-28.

varisi görüntüsündeki Türkmen emîr, Taberiyye önlerinde babasının mirasını daha ileriye taşıyacağını oldukça net bir şekilde göstermiştir.

Mevdûd'un Dimaşk'ta Bâtıniler tarafından öldürülmesi Zengî'nin Musul öncesi kariyerine Bağdat'ın eski şahnelerinden Aksungur el-Porsukî'yle devam etmesine neden olurken, Selçuklu sultanı Muhammed Tapar bu dönem itibarıyla Musul şehrine farklı bir hüviyet kazandırmıştır. Şehrin başına getirdiği Porsukî'nin yanına oğlu Mesud'u da gönderen sultan, ikiliye Haçlılarla mücadele etmelerini emrederken, bu doğrultuda hareket eden Porsukî evvela şehrin ve bölgenin önemli isimlerinden biri haline gelen Zengî'ye bolca ikramda bulunmuştur. Zengîyle birlikte Urfa üzerine düzenlediği seferin akabinde İlgazi karşısında aldığı hezimet Porsukî'nin kariyerini deyim yerindeyse başlamadan bitirirken, şehrin başına vali olarak Cüyüş Bey getirilmiştir. Zengî için Musul öncesi siyasî kariyerinin son perdesi olan Irak maceraları tam da bu süreçte başlamıştır. Geçmişte Amîd'den Urfa'ya Harrân'dan Dimaşk'a uzanan seferleriyle Irak toprakları dışında faaliyetlerde bulunan emîr, bu defa doğrudan Selçuklu melik ve sultanlarının iç meselelerine müdahil olmak zorunda kalmıştır.

Melik Mesud'un Irak Selçuklu sultanı Mahmud'a yönelik iki isyanının ilkinde iştirak edip ikincisinde sultandan yana saf tutan Zengî, bu sayede ciddi bir paye kazanmış oldu. Zira Mesud'un sultan karşısında mağlup olması Cüyüş Bey'in azli ve Porsukî'nin yeniden Musul'a atanmasıyla neticelenirken, Zengî bir kez daha Porsukî'nin maiyetine giriyordu. Musul'da bir araya gelen ikili Haçlılar üzerine sefer tertip etmek niyetinde olsalar da, Hille emîri Dübeys'in Halife el-Müsterşid ile yaşadığı sorunlar onları Irak coğrafyasına geri dönmek zorunda bıraktı. Porsukî'nin Dübeys ile giriştiği mücadeleler esnasında ciddi başarılar gösteren ve bu sayede Vâsıt ve Basra'yı ıktā alan Zengî, hayatında ilk kez bir şehrin dolaysız yöneticisi oluyordu. Basra'da bedevi yağmacılara karşı gösterilen başarı sultan Mahmud'un halifeye yönelik Bağdat seferinde devam edince şahnelikle ödüllendirilen Zengî, Aksungur el-Porsukî'nin ölümüyle de Musul'un başına geçmiş oldu.

İmâdeddîn Zengî açısından çocukluk ve gençlik Kürboğa döneminde Musul ile tanışma, Çökürmüş ve Çavlı dönemlerinde kaynaşma, Mevdûd döneminde şöhretini sınırların ötesine taşıma, Aksungur el-Porsukî ve Cüyüş Bey iktidarlarında ise emîrliğe terfiden müteşekkildir. 10 yaşında

başlayan siyasî yaşamı boyunca istisnalar hariç fevri hareket etmeyen Türkmen emîr, Musul valiliği öncesinde Selçuklu sultanlarının otoritesine daima saygı göstermiştir. Alacağı ciddi kararlar öncesi maiyetindekileri bilgilendiren atabey, Porsukî'den ayrılarak Musul'a değil de İsfahan'a gitmek istediği süreçte yanındaki Türkmenleri fikrine ikna etmeye çalışmış, bunda başarılı olmuştur. Bu durum emîrin siyasî yaşamını müspet yönde etkilerken, mücadelesini Ali Küçük gibi çocuk yaştan beri yan yana olduğu ekiple sürdürmesi başarılarının sebeplerinden bir diğeridir. Zengî'nin emîrlik öncesinde alâkalı söylenecek olan son söz, siyasî hayatının geri kalanını Musul, el-Cezîre, Suriye ve Irak'ta sürdüreceği olan emîrin, çeyrek asır boyunca Musul valilerinin yetkisinde bir nevi bu dönemin stajını yapmış olduğu gerçeğidir.

Kaynakça

Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana: History of the Journey to Jerusalem*, Edited and Translated by Susan B. Edgington, Oxford 2007.

Alptekin, Coşkun, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum 1978.

Anonymous Syriac Chronicle, İng. Trans. A. S. Tritton and H. A. R. Gibb, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1 (Jan. 1933), pp. 69-101.

Cemâlüddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, c. V, Kâhire 1932.

Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, c. I, Thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1953.

Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebî, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre*, el-cüzü'l sâlis, Nşr. Yahyâ Zekeriyâ Abbâre, Dimaşk 1991.

Ebû Hafz Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarrî (İbnü'l-Verdî), *Târîhu İbnü'l-Verdî*, c. I-II, Necef 1969.

Ebû Ya'lâ er-Reisülecel Mecdürrüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dimaşkî et-Temîmî (İbnü'l-Kalânîsî), *Zeylû Târîhi Dimaşk*, Beyrut 1908.

Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (İbn Haldûn), *Kitâbü'l-İber Dîvânü'l-Mübtete ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men-Âsarahüm min-Zevi's-Sultânî'l-Ekber*, c. V, Kahire 1865.

Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, c. XVII, Beyrut 1995.

Ebû'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdeddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, c. II, Beyrut 1997.

Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *Et-Târih-ul-Bahîr fî'd-Devletü'l-Atabekiyye*, Kahire 1963.

Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasan b. Hibetillâh b. Abdillâh eş-Şâfiî (İbn Asâkir), *Târîhu Medîneti Dimaşk*, c. XIX, Thk. Muhibbüddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî, Beyrut 1995.

Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi*, çev. İlcan Bihter Barlas, İstanbul 2009.

Gök, İbrahim, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, Ankara 2013.

Gürbüz, Osman, "XII. Yüzyıl İslâm Dünyasında Örnek Bir Yönetici: İmâdeddin Zengî", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 38, Erzurum 2012, s.51-66.

Hâfız Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz et-Türkmânî ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, c. XLVIII, Thk. Ömer Abdusselam Tedmürî, Beyrut 1992.

Hâfız Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz et-Türkmânî ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, c. II, Haydârâbâd ed-Dekken 1944.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân (Biographical Dictionary)*, Vol. I, Translated From The Arabic By: Mac Guckin De Slane, London 1843.

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih (İslâm Tarihi)*, çev. Abdülkerim Özyayın, c. X, İstanbul 1987.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2019.

Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Konya 2001.

Kemâlüddîn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, c. IV-VIII, Beyrut 1988; *Biyografilerle Selçuklu Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*, Çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, Ankara 1989.

Kemâlüddîn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, c. II, Dimaşk 1951.

Kömüşlü, Fatma, *Türkiye Selçukluları İle Zengîler Arasındaki Münasebetler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.

Küçüksipahioğlu, Birsal, "Mevdûd b. Altuntekin: Haçlılarla Mücadele Eden Bir Selçuklu Komutanı", *TYB Akademi*, Yıl: 4 Sayı:12, Eylül 2014, s.37-50.

Metin, Tülay, "Emîr Necmeddin İlgâzi Dönemi Artuklu-Haçlı Münasebetleri ve Afrin Zaferi (28 Haziran 1119)", *Bellekten*, 83 /298 (2019), s.817-852.

Muhammed b. Ali Azîmî, *Târîhu Haleb*, Thk. İbrahim Za'rûr, Dimaşk 1984.

Özaydın, Abdülkerim, "Sencer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXVI, İstanbul 2009, s.507-511.

Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara, 1990.

Özaydın, Abdülkerim, "Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa", *Tarih Dergisi*, Cilt 0/Sayı 36 (2000), s. 405-422.

Ridha, Marwah, *İmadeddîn Zengi Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

Sallâbî, Ali Muhammed, *Zengîler Dönemi*, çev. Turgut Akyüz, İstanbul 2014.

Sevim, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afsin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990.

Smbat Sparabet, *Chronicle*, İng. Trc. Robert Bedrosian, New Jersey 2005.

Şemsüddîn Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullah Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, c. XIX-XX, Beyrut 2013.

Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, İstanbul 2014.

Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî ed-Dimaşkî (Ebû Şâme), *Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbârî'd-Devleteyn*, c. I, Beyrut 1997.

Takkuş, Muhammed Süheyl, *Târîhu Zengîyyîn fî Musul ve Bilâdi's-Şâm*, Beyrut 2010.

Takkuş, Muhammed Süheyl, *Târîhü's-Selâcık fî Bilâdü's-Şâm*, Beyrut 2020.

Turan, Abdülkadir, *Nüreddin Mahmud Zengî ve Devri*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2018.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952/1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Eduard Dulaurer, M. Halil Yınanç, 2. Baskı, Ankara 1987.

Üsâme İbn Münkız, *İbretler Kitabı (Kitab El-İ'tibar)*, çev. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul 1992.

Walter The Chancellor, *Walter The Chancellor's The Antiochene Wars*, Translation and Commentary: Thomas S. Asbridge-Susan B. Edgington, Routledge Taylor&Francis Group, 2018.

Yürekli, Tülay, "Atabeg İmâdeddîn Zengî'nin Şahsî Hayatı", *Nüsha*, Yıl 9/Sayı 28 (2009-I), s.113-122.

Zakkar, Suheil, *The Emirate of Aleppo*, Unpublished Doctoral Dissertation, London 1969.

Extended Abstract

The Seljuks period, one of the critical periods in Turkish history, has attracted the attention of researchers from various fields for many years. The dynasty, which pioneered the Turks' spread out to the west en masse, led them to live in a vast geography, mainly in Anatolia; at the same time, it somehow affected the historical geography of today's Iran, Iraq, Syria, Palestine, and Egypt.

As the first serious interaction of the Seljuks with the west began with the conquest of Baghdad by ʿTughril Beg (447/1055), the situation continued with the Battle of Manzikert, which was won in the reign of Alparslan. Even though some military activities were carried out in Anatolia and Syria during this period, divisions began to occur among the Turks following the death of Alparslan. The hegemony, which had started in Syria under Atsiz ibn Uwaq and accelerated with Tād̡j al-Dawla Tutush's support, one of the dynasty's members, also continued in Anatolia under the lead of Sulaymān ibn Qutalmish. While Malik-Shāh, the new sultan of the Great Seljuks, reacted positively to the administrative division of the dynasty, as long as the center was obeyed; the relative independence also sparked the rapid expansion of the lands.

The territorial expansion of the lands of the Seljuks day by day brought about some internal conflicts during the Malik-Shāh era, such as Tutush-Sulaymān Shāh. A significant division, however, was prevented because of the sultan's authority over his vassals. Malik-Shāh, who continued the administration of the state from Işfahān, set out for Aleppo after his brother Tutush had killed Sulaymān Shāh. What happened at that time was the beginning of the story of the work we wrote. As a result of the campaign, the Sultan, by appointing Kaşim al-Dawla Aşsunqur as the governor of Aleppo, changed the region's balance in his favor.

Aşsunqur, who had a successful tenure during his time in Aleppo, removed redundant taxes on the people and wiped out all the bandits around the city. As this situation strengthened trade and security in Aleppo, the people's loyalty to the amir increased evenly. Aşsunqur embellished his administrative successes with military successes in a short time and succeeded in standing up to Tutush as a regional power.

Although the reciprocal relations continued relatively unproblematic until the death of Malik-Shāh, the mortem of the sultan caused all the balances to shift in the Seljuks. After his brother's death, Tutush sent news to Ḳasīm al-Dawla Aḳsunḳur, Buzan, and Yaghi-Siyan and invited them to join his entourage to become the Sultan of the Great Seljuk. Acting with his allies against Malik-Shāh's son Barkyārūḳ, Sultan Tutush had to return to Damascus after Aḳsunḳur and Buzan had left him.

As Ḳasīm al-Dawla Aḳsunḳur stayed with Barkyārūḳ for a while, he eventually returned to Aleppo. On the other hand, Tutush immediately began military preparations because he believed the amir who abandoned him should be punished. Aḳsunḳur, aware of the sultan's attempt, requested help from the new leader of the Seljuks, Barkyārūḳ, in order to resist Tutush, and he also began to make his army ready. The battle between the two factions concluded in favor of Tutush, and the amir Aḳsunḳur lost his life, despite the reinforcing unit that he had taken from Barkyārūḳ.

'İmād al-Dīn Zengī continued to remain in Aleppo for a few years with the soldiers around him after the murder of his father. The move that changed Zengī's destiny at a young age came from a Seljuk amir. Kerbogha, one of his father's allies before time, demanded from the Turkomāns, who were in the entourage of Zengī, that he be brought to Mosul. On the other hand, at the invitation of Kerbogha, Zengī went along with the Turkomāns toward Mosul, one of the most important cities of al-Jazīrah, and was warmly welcomed there.

Zengī, who had his first military experience under the control of Kerbogha, began to get his name known in al-Jazīrah in time. After Kerbogha's death, the Turkomān amir held on to stay in Mosul, and following Jaḳarmish taking over the management of Mosul, he entered his service this time. In the reign of Jaḳarmish, Mosul achieved its first victory against the crusaders (497/1104-Battle of Harran). The Turkomān amir ruled the city for about five years and was unseated for several reasons by the Sultan of Seljuk Muḥammad Tapar.

When Chavli, the new leader of Mosul, took the helm of the administration, Zengī, a young man in his twenties, kept the tradition and obeyed the new amir together with the Turkomāns in his entourage. As Zengī was aware that obeying Chavli, whom the Sultan

had assigned, meant still following Muḥammad Tapar, he had no hesitation in this regard and continued to reside in Mosul. On the other hand, Chavli, who had acted very tolerantly toward Zengī, consigned fief (iqta') amply to the Turkomān amir.

Unlike his predecessors, Chavli's administration in Mosul lasted for a short time, and he rose in revolt against Sultan Muḥammad Tapar. Although this situation caused to Zengī being between two powers, he estimated where the events would lead and did not hesitate to choose the sultan's side. This time, Zengī took service with Mawdūd, whom Muḥammad Tapar sent in the place of Chavli, and obtained plenty of benefaction after the amir had captured Mosul.

‘Imād al-Dīn Zengī, who had previously been dealing with local issues, accomplished severe success in Syria during this period. While the first expedition of Mawdūd against the crusaders was in Edessa, Zengī was among the soldiers of Mosul during this expedition. The combat, which resulted in the city's siege for a while and the crusaders' massacre on the Euphrates' banks by the Turks, attested to what would happen in the Syrian lands in the near future.

The second activity, in which Zengī cooperation with Mawdūd, took place in 505/1111; the goal was this time Syrian territory. While some amir also took part in the campaign, which was performed by command of the Seljuk sultan, the first activities took place in front of Edessa and Tall Bāshir. After all, the armies that reached the city's front had to go farther north with the Damascus amir Tugh Tegīn because the Aleppo amir Riḍwān did not open the gates. Within that period, most of the army had disintegrated. The military activities continued for a time under these circumstances and ended on the banks of the Orontes River. On the other hand, Zengī, who remained with Mawdūd right to the end, got back to Mosul following the battle. Thus, as Mawdūd gained victory with the support of Zengī, the city of Mosul also earned a serious reputation in the Islāmic world.

The battle, in which Zengī was named as al-Shāmī by Islāmic sources, was one of the most critical stages in the amir's life before the Mosul administration. It took place near the Sea of Galilea in 506/1113. As Mawdūd and Zengī, who set forth with the demand for help from Damascus, defeated the King of Jerusalem, Baudouin I, the Crusaders

were completely defeated. Zengî took advantage of his enemies' defeat and organized raids arriving at Jerusalem's city wall. Although the Muslims defeated the crusaders, they could not ultimately drive them out of Syria. Mawdūd was aware of this situation and decided to dwell in Damascus in order to maintain his military activities. However, this was the end of the amir, and Mawdūd was killed while he was staying in Damascus.

'Imād al-Dīn Zengî obeyed Aḳsunḳur al-Bursuqî, who was appointed to Mosul after the death of Mawdūd and attended the Edessa campaign with him, which would cause the amir to be dismissed in a short time. Although Aḳsunḳur al-Bursuqî was victorious in front of Edessa, he conflicted with one of the prominent amirs of al-Jazīrah, Īlghāzī, and was defeated in the battle with him. While Sultan Muḥammad was furious at this situation, Juyush Beg was appointed as the new amir of Mosul.

The passing of Sultan Muḥammad marked the beginning of Mosul's serious issues. The amir of Mosul, who desired to be involved in the struggle for the throne, marched on Baghdad, which had been empty for a while. Prince Mas'ūd also accompanied him. As the revolt attempt, which Zengî also attended, was settled by the new leader of the Iraqī Seljuks Maḥmūd, the sultan's failure to punish the criminals caused the second revolt. 'Imād al-Dīn Zengî did not attend the second rebellion, which occurred with the attempt of the amir of Ḥilla Dubays b. Sadaqa, and was rewarded after the victory of Sultan Maḥmūd. The Turkomān leader went to the city along with al-Bursuqî, who was appointed to Mosul instead of the rebel Juyush Beg. These happenings were his last activities before becoming the Mosul amir.

'Imād al-Dīn Zengî conducted his military activities mainly in Iraq during Bursuqî's second term in Mosul and achieved profound success in the struggle against Dubays. Due to his achievements, the Turkomān amir, who first took Wāsiṭ and then Ahwaz as a fief, was soon appointed to Baghdad as Şahne by the sultan's order. Zengî was appointed to Mosul after the death of Bursuqî, who had returned to Mosul a while ago. Thus, the Turkomān amir took over the management of the city.